

Михайло Кучінко

УДК 902 (477.8) «09/13»
**ДИНАМІКА РОЗВИТКУ СЕЛИЩ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ,
ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ В X – СЕРЕДИНИ XIV СТ.**

Розглянуто проблеми та фактори, що сприяли заселенню Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X-XIV ст. Роль села була багатогранна. Крім землеробства і скотарства, в селищах розвивались різні ремесла, що забезпечували потреби населення.

Для висвітлення історії Західної Волині, Холмщини і Підляшшя велике значення має вивчення ранньосередньовічних селищ, в яких проживала основна маса населення. Про село X - середини XIV ст. писемних джерел відомо небагато. Археологічно ж селища поки що теж вивчені недостатньо. Щоправда, окремі з них були відкриті О.М. Цинкаловським ще в 20-30-х роках XX ст., однак досліджувати їх розпочали тільки в повоєнний час. Помітні зрушення у вивченні місцевих селищ сталися в останні роки завдяки роботі експедиції Волинського державного університету ім. Лесі Українки, Львівського національного університету ім. І. Франка, Інституту археології НАН України, Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, Волинського краєзнавчого музею та наукових установ Польщі і Білорусі. Як наслідок, сьогодні тут відомо близько 500 селищ. Більшість з них досліджували шляхом розвідок, а на деяких проводили стаціонарні розкопки, що дало змогу з'ясувати їхню топографію, планування, тип житлових та господарських споруд, заняття і побут селян.

Проте ціла низка питань, пов'язаних з функціонуванням селищ княжого періоду не до кінця з'ясована. І першочергової уваги заслуговує питання реконструкції поселенських структур досліджуваної території, динаміки їхнього кількісного співвідношення в різний час. Хронологічну класифікацію селищ розроблено ще недостатньо. Досі в їхньому розвитку прийнято виділяти два етапи: X-XI і XII-XIII ст. Ця схема базується на результатах досліджень руських селищ загалом на всій території Русі-України¹. Для з'ясування ж динаміки зростання кількості селищ на окремих землях упродовж X-середини XIV ст., як приклад, розглянемо два досить добре досліджені регіони: басейн середнього

¹ Беляева С.А. Селища // Археология Украинской ССР. - К.: Наук. думка, 1986. - Т. 3. - С. 396-404.

Стиру в Західній Волині і басейн середнього Бугу в Південному Підляшші. Географічні умови тут діаметрально протилежні. Якщо перший знаходиться в лісостеповій зоні з чорноземними, то другий – в межах Полісся з піщаними і торфо-болотистими ґрунтами. Аналіз селищ обох регіонів дає змогу простежити динаміку їх росту у відсотковому співвідношенні на ранньому (X-XI ст.) і пізньому (XII-XIV ст.) етапах.

Цікава картина вимальовується при вивченні селищ у басейні Стиру, де їх відкрито понад 230. Відкриті селища дослідники (В.М.Конопля, М.П.Кучера, М.М. Кучинко, В.Г. Оприск) датували в основному XI-XII, XI-XIII та XII-XIII століттями. Звичайно, це досить приблизні дати, однак вони в основному відображають динаміку поетапного розвитку селищ середнього Надстир'я. До першого етапу належать селища, які функціонували на ранньому княжому періоді, до другого - впродовж усього руського часу, третій етап представлений селищами, що з'явилися в XII ст. Зіставлення наведених дат дає змогу одержати кілька характеристик. Наприклад, сума пам'яток, що датовані XI ст. дає уявлення про кількість селищ на досліджуваній території в XI ст. Відповідну характеристику можна отримати і для XII-XIII ст. Даткування селища XI-XIII ст. свідчить про його тривале функціонування – фактично впродовж обох періодів. Вузьке даткування XI-XII та XII-XIII ст. несе інформацію про час появи і зникнення цих населених пунктів. Ці моменти важливо мати на увазі при розгляді динаміки зростання чи занепаду окремих селищ, їх кількісного співвідношення в різний час.

С.Д.Панішко, досліджуючи проблему формування території Волинської землі в XII - на початку XIV ст., зауважив, що в лісостеповій зоні Волині кількість селищ зростала паралельно з якісними змінами у становленні феодальних міст, навколо яких формувалася сільськогосподарська округа. На основі відомих селищ дослідник традиційно виділив два етапи у формуванні такої округи в Надстир'ї: перший - XI ст. і другий - XII-XIII ст. При цьому для докладнішого з'ясування картини макрорегіон басейну Стиру ним розглядається за окремими мікрорегіонами, що пов'язуються з його допливами². Це поселенські комплекси в басейнах рік Черногузка, Серна, Конопелька і Стир. У XI ст. в басейні Черногузки було 57 селищ, Серни - 23, Конопельки - 25, а в басейні власне Стиру - 44. Найбільш структурована поселенська округа виявлена в басейні Черногузки, де в давньоруський час проходив процес становлення феодального міста – Коршівського городища. Аналогічна ситуація була і в басейні Серни, де центр -

²Панішко С.Д. Формування території Волинської землі у XII - на початку XIV століття: Автореф. дис. канд. іст. наук. - К., 1997. - С. 14-15.

Шеполь, та Стиру з осередком у Луцьку. Ці три поселенські структури формувались на родючих ґрунтах лісостепової зони. У басейні річки Конопельки, який охоплював частину поліської зони, хоч і сформувалась власна поселенська структура, однак її осередком було не потужне двочленне місто, як Луцьк, Коршів і Шеполь, а незначне за розмірами городище в Арматневі або Човниці. Археологічні дані підтверджуються і літописними джерелами, які в XI ст. засвідчують існування Луцької волості³, до складу якої входила мережа селищ. С.Д. Панишко вважає, що в XI ст. існувала також окрема Шепольська волость⁴. Проте нам таке твердження видається спірним: на відміну від Луцької волості, про Шепольську в літописі немає прямих свідчень.

У XII-XIII ст. в поселенських структурах середнього Надстир'я порівняно з попереднім періодом відбулися зміни. Наприклад, у басейні Чорногузки з 57 селищ, що функціонували в XI ст. припинили існування 4, натомість з'явилися 24 нові, і порівняно з попереднім часом їх кількість зросла на 37% (з 57 до 78). У басейні Серни в XII ст. з 23 селищ припинили існування 2, зате впродовж XII-XIII ст. виникло 18 нових, тобто їх кількість збільшилась на 70% (з 23 до 39). Нарешті, в басейні власне Стиру в XII-XIII ст. кількість селищ зросла на 20% (з 44 до 53). Іншою була ситуація в басейні Конопельки. З 25 селищ, що існували тут в XI ст., продовжували функціонувати чотири, зате впродовж XII-XIII ст. їх кількість зменшилась на 32% (з 25 до 13).

Загалом же, починаючи з XII ст. кількість селищ в середньому Надстир'ї збільшується, тоді як городищ зменшується. Перестало існувати Коршівське городище, припинився розвиток Шеполя, занепали городища в Арматневі і Човниці. Ці осередки не могли перерости в міста з причини малопродуктивності навколишніх сільськогосподарських округ. На цьому тлі вигідно виділяється мікрорегіон у басейні Стиру. Якщо в XI ст. він практично був рівний з іншими, то в XII ст. стає першим у середньому Надстир'ї. Становленню тут потужної сільськогосподарської округи сприяв і зміцнілий у XII ст. Луцьк. В цьому випадку міцна сільськогосподарська округа сприяє становленню ранньофеодального міста, на чому слушно наголошує академік П.П.Толочко⁵. Однак є і зворотний зв'язок: сильне в економічному і соціально-політичному плані місто, яким у XII ст. був Луцьк, сприяло розвитку навколишньої округи, збільшенню кількості селищ, що

³ Полное собрание русских летописей. - Ипатьевская летопись. - М.: Изд-во восточной литературы, 1962. - Т. 2. - Ствп. 492.

⁴ Панишко С.Д. Формування території Волинської землі у XII - на початку XIV століття. - С. 14.

⁵ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наук. думка, 1989. - С. 39.

були пов'язані з ним. У ХІ-ХІІІ ст. їх кількість порівняно з попереднім часом зросла майже на 25% (з 149 до 186), а округа займала площу близько 1,5 тис. кв. км.

Аналогічною була картина і в інших регіонах Волинського Опілля. У лісостеповій зоні при переважній кількості нових селищ значну частину становили ті, що продовжували функціонувати з Х-ХІ ст. Наприклад, у басейні Чорногузки селища становили 69%, а Серни - 44% усіх існуючих у ХІІ-ХІІІ ст. Це дає змогу стверджувати, що більшість поселень існувала в зоні Лісостепу безперервно протягом Х-ХІІІ ст., а чимало – до ХІV-ХV ст., будучи продовжувачами давніх традицій (Рованці біля Луцька, Новосілки, Чульчиці біля Холма та ряд інших).

На тлі схарактеризованого вище регіону в центрі Західної Волині іншою є картина в Південному Підляшші. Ця територія є в межах Бяльськоподляського повіту Люблінського воєводства і також непогано досліджена, принаймні краще, ніж розташована на правому березі Бугу Берестейщина. Проведені тут розвідкові роботи в рамках Археологічне знімання Польщі з тотальним обстеженням регіону дали змогу відкрити групи поселень, могильників, незаселених пусток тощо. Завдяки люб'язності керівника відділу археології Окружного музею в Білій Підлясці п. Мечислава Бені, який надав нам змогу скористатися науковою документацією і археологічними матеріалами, з'явилась можливість аналізу поселенських структур і в Середньому Побужжі. Для вивчення селищ ми взяли лівий берег річкової долини шириною понад 10 км, приблизно на 160-кілометровому відрізку від с. Менженін (гміна Сарнаки) на північній межі Бяльськоподляського повіту до с. Долгоброди (гміна Ганна) на південній (карта 2). Тут виявлено найбільше селищ, які дають змогу в загальних рисах відтворити поселенську структуру і динаміку їх розвитку. В басейні власне Бугу і трьох його допливів – Кшни, Зеляви і Саренки – виявлено 148 середньовічних пам'яток сільського типу, серед яких 56 селищ і 92 – сліди поселень. Найбільше позначено як “сліди поселень” (60%), “правдоподібно селища” (6%) і “селища” (34%). Щодо хронології, то, за браком точно датованих матеріалів, близько 60% селищ вчислено до раннього середньовіччя. Можливо, це лише сліди короткочасного перебування людей, проте, ймовірно, тут маємо справу з нерозпізнаними об'єктами з уваги на складні болотисті та лісові умови обстеження. Близько 40% селищ можна датувати від VII до XIV ст. Для ясності картини одразу ж зауважимо, що найранішими є поселення в с. Неплє, датовані VII-ХІІІ ст. Хронологія двох (Шостаки-Колонія і Острів) належить до VIII-ХІІ ст. Низка селищ регіону виникло у IX ст., проте найбільше пунктів датується в межах Х-ХІІІ/ХІV ст. В широких хронологічних рамках у

долині Бугу знаходилося 115 пам'яток, або 77,2%; в долинах малих рік - 30 пам'яток, або 20,9%, і на підвищеннях - 3, або 1,9%. Якщо брати хронологічні рамки X - середини XIV ст., то в них вкладається лише 40 населених пунктів, на яких у різний час функціонувало від 5 до 8 селищ, розташовані окремими гніздами, з відстанню близько 1 км між собою. Окреслюється вісім таких гнізд, причому сім з них локалізовано в заплаві Бугу, а одне - в басейні його допливу - р.Саренки. На основі знахідок усі селища цього регіону ми поділили на ранній (X-XI ст.) і пізній (XII-XIII/XIV ст.) періоди функціонування. Звичайно, такий поділ до певної міри є умовним, зважаючи на скупі інформацію з деяких селищ, які загалом датовані середньовіччям, однак співставлення їх за вказаними періодами дає можливість більш-менш об'єктивно простежити тут динаміку зміни системи поселень.

Наявні матеріали дають змогу стверджувати, що на врахованих нами пунктах у ранньому періоді функціонувало 27, а в пізньому - 23 селища. На рубежі XI/XII ст. їх кількість зменшилася на 15% (з 27 до 23), бо впродовж X-XI ст. більшість (20 селищ, тобто 75%) припинили своє функціонування, і тільки у семи пунктах (25%) життя продовжувалось в XII-XIII ст. У цей час на зміну селищам, які зникли до рубежі XI-XII ст., приходять нові: протягом XII і частково XIII ст. з'являється 16 селищ. Саме це і забезпечило незначне зменшення кількості сільських поселень у XII-XIV ст. порівняно з попереднім періодом. Цю ситуацію можна розглянути і з позицій аналізу динаміки росту сільських поселень у XII-XIII ст. З існуючих у цей період 23 селищ більшість (16, близько 70%) з'явилась в його хронологічних рамках і лише 30% поселень продовжували існувати з більш раннього періоду.

Зіставляючи ці статистичні дані, можна зробити такі висновки. По-перше, переважна більшість населених пунктів, що існували в ранньому періоді (до рубежу XI/XII ст.) припиняє функціонування, а їхнє місце займають нові села. По-друге, кількість селищ, що існували безперервно впродовж обох періодів була незначною і становила всього 17% загалу.

Аналіз динаміки сільських поселень на лівобережжі Західного Бугу свідчить, що найбільше селищ функціонувало в X - початку XII ст., причому найбільше зростання їхня кількості припадає на початок X ст. Цьому сприяв вплив нових поселенців на слабо освоєні землі. В подальшому заснування селищ простежується тут на рубежі X-XI ст., особливо навколо с. Менженін.

Отже, одні селища зникають, натомість неподалік з'являються нові, що можна пояснити якістю ґрунтів. Низька їх родючість утруднювала тривалу експлуатацію окремих ділянок і спричиняла періодичне переміщення селищ. За підрахунками польської дослідниці

3. Подвінської, в ранньому середньовіччі тривалість сільських поселень була невеликою: 60% з них існувало впродовж 100-150 років, 36% - найбільше 300-400 років, і лише 4% - довше⁶. В нашому випадку більшість селищ функціонувала від 100 до 200 років. Ситуація в басейні середньої течії Західного Бугу аналогічна ситуації в басейні р. Конопельки в Надстир'ї. Цю обставину можна пояснити схожістю ґрунтових умов у цих поліських регіонах.

Ранньосередньовічна мережа поселень у долині середнього Бугу виразно підпорядкована топографічним умовам, що призвело до диспропорції у густоті селищ регіону. Матеріали свідчать про переважно гніздове їх розміщення. Вісім гнізд чи груп селищ найправдоподібніше можна пов'язувати з вісьмома суспільними одиницями, які існували тут. Правомірно прийняти тезу, за якою, подібно до інших земель, в означеному часі тут існувала територіальна община. Розташовані в межах долини Бугу три курганні могильники біля с. Менженін, Кшичев і Залєвше, які датують X-XI/XII ст., і три ґрунтові могильники в Ліпно, Костомлотах і Плоскуві, датовані XII-XIII ст., вірогідно, становили залишки некрополів, що належали окремим територіальним общинам.

Зазначимо, що на вище зазначеному терені, на противагу Надстир'ю, міст немає. Найближче городище в с. Добринь розташоване на відстані 5-6 км від краю долини, на правому березі р. Кшни. Воно припадає на середину долини і, можливо, було осередком невеликої сільськогосподарської округи. Не виключено, однак, що через нерозвинутість структури це городище разом з багатьма селищами до XII ст. занепадає (як це було з Арматневом або Човницею в басейні Конопельки), а на чолі округи могло стати Берестя, розташоване на правому березі Бугу. Що до північних груп поселень (Менженін та інші), то вони могли тяжіти до розміщеного неподалік Дорогичина, а південні - до одного з городищ північної Холмщини, можливо, Влодави. На жаль, точніше визначити це поки що не вдається. Ця територія залишалась протягом майже всього середньовіччя слабо освоєною. Значну її частину покривали ліси, болота, багністі луки та супіски, що не сприяло розвитку землеробства.

Характеристика селищ Західної Волині і Холмщини свідчить про їх значну кількість у зоні лісостепу. Про це опосередковано свідчать писемні джерела. Наприклад, у Галицько-Волинському літописі під 1285 р. повідомляється про те, що під час військового походу польський князь Болеслав захопив і спустошив в околицях Щекарева (Холмщина) 10 сіл⁷. Що ж до

⁶ Podwińska Z. Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu (zreb, opole, wieś). – Warszawa, 1971. – S- 63-71

⁷ Полное собрание русских летописей. – Ствп. 888.

поліської зони, то в зв'язку з появою в XII-XIII ст. нових міст відбувалися зміни і в поселенських комплексах. Хоча подекуди кількість селищ і зменшилась порівняно з попереднім часом, але виникло і чимало нових. Саме на період XII-XIII ст. припадає функціонування селищ у Кам'янці Надбужній, Лужках, Маложеві, Могельниці, Огородниках, Плонці у північному Підляшші, а це не дає підстав говорити про суттєве зменшення тут сільського населення. Часто на зміну покинутому селищу на певній відстані засновувалось нове селище. Наприклад, біля с. Бучице Старе існували окремі селища в IX-XI, X-XI, XI-XII і XII-XIII ст., або в с. Менженін було відкрито сім різних селищ періоду від IX-X до XII-XIII ст. На деяких пунктах є селища, що існували в XII-XIV ст., як в селах Долгоброди, Ліпно, Мержевіце Старе.

Цікавою є реконструкція поселенської структури Волинського Полісся наприкінці XIII - першій половині XIV ст. Ця проблема слабо вивчена з двох причин: по-перше із-за відсутності писемних джерел і, по-друге, малої кількості досліджених пам'яток. Єдиним опосередкованим джерелом є опис Ратенського староства початку XVI ст., опублікований М.С.Грушевським⁸. Учений зауважував, що хоч цей документ і належить до початку XVI ст., але в ньому проглядається архаїчність форм збору податей, оплати продуктами тощо. Засчитосування ретроспективного методу дає змогу припустити, що на початок XVI ст. порівняно з XIV ст. тут не відбулися значні зміни в поселенській структурі. В межах названої території функціонувало 14 селищ різної площі (карта 3). До менших, на яких було по чотири двори, належать три села: Датинь, Залісся Старе і Синове; до середніх, що склалися з 9-14 дворів, можна зарахувати вісім сіл: Велемче, Глухи, Дубечне, Жиричі, Залісся Нове, Замшани, Заставне і Кримне; нарешті, до великих, що нараховували 27-40 дворів належать Кортеліси, Самари і Тур. Зі статистики видно, що на початок XVI ст. в більшості сіл існувало по 9-14 дворів. Аналіз опису староства свідчить, що на зафіксованих 202 дворищах мешкало 250 родин, тобто якщо це проектувати на раніший час, то Ратенську сільськогосподарську округу можна ототожнювати з літописною "сотнею", яка була як територіальна одиниця. Що ж до археологічних джерел, які могли б пов'язати названі вище пункти з княжою добою, то їх обмаль. У результаті розвідок ми виявили ранньосередньовічну кераміку в с. Самари, Ратне, Замшани, Велимче⁹. Але для детальнішого вивчення поліських селищ XII-XIVст. потрібні широкомасштабні розкопки.

У процесі археологічних досліджень за останні 10-15 років вдалося не лише відкрити нові поселення, а й досить докладно з'ясувати умови

⁸ Грушевський М.С. Описи Ратенського староства з 1500-1512 рр. //Записки НТШ. - Львів, 1898. - Т. 26. - Кн. 6. - С. 1-40.

⁹ Кучинко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. - Луцьк: Вежа, 1995. - С. 147-148.

розміщення, їх типи, топографію, планіграфію та внутрішню структуру. З'ясовано їх розміри, забудову, характер занять мешканців окремих поселень. В комплексі з розглянутою вище проблемою з'ясовано загалом історію поселенських структур сільського типу в період середньовіччя.

Селища розташовувалися на берегах річок і струмків, а в Поліссі і на піщаних дюнах, на підвищеннях у заплавах річок і заболоченої рівнини поодинокі і групами. Це залежало, з одного боку, від якості ґрунтів, а з іншого – від наявності городищ і міст, навколо яких вони групувались. Так, у районі середньовічного Луцька відомі селища в Красному, Вульці, Вишкові, Гнідаві, Яровиці¹⁰; поблизу Дорогичина – Руська сторона, Сова, Слохи, Старчевиця¹¹; навколо Холма – в Новосілках, Седлищі, Волі Сеннічкій, Чульчицях та ін.¹²; поблизу літописного Волиня – в Стжижуві¹³, Гусинному¹⁴, Славенціні і Чумові¹⁵; в районі Червена – в с. Вакієво, Вроновіце, Переспа і Ратиборовичі¹⁶.

Одним з важливих аспектів вивчення селищ є з'ясування їх планування і забудови, однак через порівняно незначну кількість добре досліджених пам'яток тут виникають певні труднощі. Зрозуміло, що топографія поселень визначала планіграфію і перспективу їх розбудови. Вигідне в оборонному плані розміщення селищ на мисах стримувало їх ріст у просторовому відношенні, що спричиняло значну щільність забудови і обмежувало господарські потреби села. Ті ж селища, які розміщувались вздовж берегів річок, були більш перспективними. Причому тут, як і на інших руських землях, типовою була рядова забудова. Вона засвідчена на селищі Боратин, довжиною 300 м при ширині 40 м, розташованому вздовж лівого берега р. Стир¹⁷, на багатошарових поселеннях в с. Хрінники на Рівненщині, Гірка Полонка, Городок і Рованці поблизу Луцька та ін. Розміри поселень різні: є невеликі – 0,5-

¹⁰ Кучинко М.М. Поселенський комплекс давньоруського Лучеська // Шоста Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 214-215

¹¹ Musilanowicz K. Drohiczyn we wczesnym sredniowieczu // Materiały Wczesnosredniowieczne. – 1969. – Т.6. – С. 7-237.

¹² Skibicki S. Zabytki archeologiczne z powiatu Cheimskiego // Ziemia Cheimska. – Lublin, 1961. – С. 141-155.

¹³ Rauhut L. Osadnictwo wczesnosredniowieczne w Strzylowie, pow. Hrubieszów // Wiadomości Archeologiczne – 1957. – Т.24. – З. 1-2. – С. 113-129.

¹⁴ Jurowski K., Mikołajczyk G. Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne // Sprawozdania Archeologiczne. – 1955. – Т.1. – С. 251-267.

¹⁵ Glosik J. Archeologiczne badania powierzchniowe w r. 1956 nad Bugiem w okolicy Hrubieszowa // Wiadomości Archeologiczne. – 1960. – Т.26. – З.3-4. – С. 320-321.

¹⁶ Оприск В.Г. Дослідження біля с. Боратин // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 63-64.

¹⁷ Там само.

1,0 га і великі – 3-10 га. Як свідчать спостереження, протягом X-XIV ст. була тенденція до поступового зменшення площі селищ. Певні проблеми є і з визначенням щільності їх забудови, проте на ліпше досліджених поселеннях картина виглядає приблизно такою. В Боратині на площі 1730 м² виявлено 7 жител, у Городку на площі 2 тис.м² відкрито 11 жител, 3 споруди, 2 виробничі печі та ями¹⁸, в Загаях на площу 1800 м² припадає 7 жител, 3 виробничих споруди та ряд інших об'єктів¹⁹, а в Хрінниках на площі 2 тис.м² виявлено 21 житло. Тут простежується така картина: оселі розташовуються гніздами по три-чотири будівлі. Відстань між ними - 20-40 м. Подібне планування є і на селищах у Волі Сеннічкій, що на Холмщині, де було відкрито чотири півземлянки, два наземні житла та інші споруди, Стжижуві та Кам'янці Надбужній²⁰, Межирічі, Озліїв, Городку на Рівненщині²¹. В середньому у селищі могло бути від 5 до 20 дворів. Найважливішими об'єктами на селищах є житла-напівземлянки, площею 9-20 м² при глибині 0, 8-1,3 м, та виробничо-господарські споруди біля них, що в цілому становлять окремі двори. Загалом картина тут була такою, як і в згадуваних вище селах початку XVI ст. Ратенської округи у Волинському Поліссі.

Як засвідчили археологічні дослідження, селища мали свою спеціалізацію. П.П. Толочко запропонував класифікацію селищ суміжної з Волинською – Київської землі і виділив серед них селища землеробів і тваринників, промислові і ремісничі, наголосивши, що вони різняться за господарською спеціалізацією окремих районів²². Як зауважують археологи Б.А. Звіздецький та І.А. Готун, для мешканців поліських селищ, де землеробство не гарантувало прожиткового мінімуму, більшість з них репрезентує поєднання сільського господарства з ремеслом і промислами²³.

¹⁸Отписк В. Селище X-XIII ст. біля с. Городок на Волині // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доп. та повідомл. - Львів, 1993. - С.59.

¹⁹Кучинко М.М., Козак Д.Н., Сташук В.О. Давньоруське поселення біля с.Загаї на Волині //Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської іст.-краєзнавч. конф.- Луцьк, 1988. - Ч.2. - С. 84-85.

²⁰Rauhut L. Sprawozdanie z badan wczesnosredniowiecznej osady rzemieslniczej we wsi Kamionka Nadbugna, pow. Ostryw Mazowiecka // Wiadomosci Archeologiczne. - 1959. - T.26. - Z.1-2. - S. 23-32.

²¹Свешников И.К., Конопля В.М., Кучинко М.М. Работы Млыновского отряда//Археологические открытия. 1978.- М., 1979. - С. 401-402.

²²Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздроблености XII-XIII вв. - К.: Наук. думка, 1980. - С. 163.

²³Звіздецький Б.А., Готун І.А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. //Археологія.- 1997.- №2. - С. 32-52.

У деяких селищах виявлено залишки виробничих споруд і матеріал, який свідчить про заняття місцевих жителів сільським господарством та промислами: леміші, чересла, серпи, коси, жорна, ножиці для стрижки овець, рогатини, рибальські гачки тощо (Луцьк-Гнідава, Красне, Городок, Сова, Кам'янка Надбужна, Могельниця та інші). Зауважимо, однак, що залізні знаряддя тут не є масовими знахідками. Досить зрідка трапляються наральники, леміші, чересла. Це, очевидно, пояснюється з одного боку, недостатньою дослідженістю пам'яток, що зменшує обсяг інформації про них, а з іншого – незначна кількість таких знарядь зумовлюється їх дорожнечою, тому не кожна сім'я могла їх придбати.

Матеріали дають уявлення про різні галузі сільського ремесла. Розповсюдженим було залізоробне ремесло, яке в княжому періоді вважалося заняттям сільських жителів. Наприклад, на ремісничому селищі в Кам'янці Надбужній, в північному Підляшші, виявлено кузню, горни, керамічні сопла, недокований ніжик тощо. Тут же відкрита ювелірна майстерня з глиняним тигельком для плавки кольорових металів, ножиці, пінцет, шматки мідної бляхи, олова та ін.²⁴ Залишки залізоплавильного горна відкрито в с. Ромош на Львівщині²⁵. Гончарне виробництво засвідчено в Загаях, а косторізне – на Гнідаві, Красному, Вульці, Яровиці в Луцьку та ін.²⁶ На окремих селищах стверджено існування деревообробного ремесла, гончарства, ткацтва (Луцьк, (Гнідава), Городок біля Рівного та ін.)

Побут селян Волинської землі X – XIV ст. не відзначається великою різноманітністю. Прикраси тут скромніші, ніж у містах. Лише зрідка трапляються скляні браслети, перстені, скроневі кільця із бронзи і майже відсутні речі з дорогоцінних металів та каменів. Рідкісними знахідками є предмети озброєння, спорядження вершника і коня. Вони трапляються здебільшого на приміських селищах, наприклад, на Красному в Луцьку²⁷. Найчастішими є знахідки горщиків, що не відрізняються від міських ні формою, ні технікою виготовлення. Матеріал з селищ відображає специфіку села, його господарства і побуту, дозволяє простежити різницю між культурою міських і сільських жителів.

²⁴ *Rauhut L.* Sprawozdanie z badan wczesnosredniowiecznej osady rzemieslniczej we wsi Kamionka Nadbugna, pow. Ostrow Mazowiecka . - S. 23-32.

²⁵ *Аулик В.В.* Древнерусское поселение на Западном Буге // Археологические открытия. 1968 г.- М., 1969. - С. 327-329.

²⁶ *Кучинко М.М.* Поселенський комплекс давньоруського Лучеська . - С. 214-215.

²⁷ *Кучинко М.М.* Про два давньоруські селища в Луцьку // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнар. наук. краєзнавч. конф. - Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. - С.453-455.

Порівняльний аналіз селищ лісостепової і поліської зон свідчить, що на тлі бурхливого зростання селищ у чорноземній зоні їх розвиток у поліській проходив повільніше, а то й припинявся. І все ж, увага князівської адміністрації до менш родючих поліських районів, була спричинена перенаселенням Волинського Опілля і вимушеним заселенням Полісся.

Визначені вище хронологічні рамки існування селищ є відображенням певних етапів розвитку феодалізму: раннього, який закінчився на початку XII ст., і початку розвинутого, що припадає на XII-XIV ст. Роль села була багатогранною. Крім землеробства і скотарства, в селищах розвивалось ремесло, що передусім забезпечувало внутрішні потреби селян. Юридичний статус селищ був різним. Частина їх знаходилась на державних землях і підлягала центральній владі, а інші залежали від місцевих феодалів – власників городищ. Роль села в структурі феодального суспільства не обмежувалася лише сферою економіки, а охоплювала й таку важливу галузь, як культура. Саме тут зароджувались і зберігались звичаї, вірування, пісні, легенди, казки, які стали надбанням української народної культури як на території Західної Волині, що є складовою частиною держави Україна, так і в історичній Червенській землі та Холмщині, а також у Підляшші, де й досі проживає велика кількість українців - нащадків місцевого населення княжої доби.

Mykhaylo Kuchynko

The Dynamics of Development of Villages in Western Volynia, Kholmshchyna, Pidliashia in X th-the middle of XIV th centuries

The article covers the problems and factors which determined the colonization of Western Volynia, Kholmshchna and Pidliashia in Xth-XIVth centuries. Several developed in these villages, which helped to satisfact the needs of the populatio.

Key words: Kholmshchna, Pidliashia, several developed, dynamics.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2001

Прийнято до друку 10.01.2002

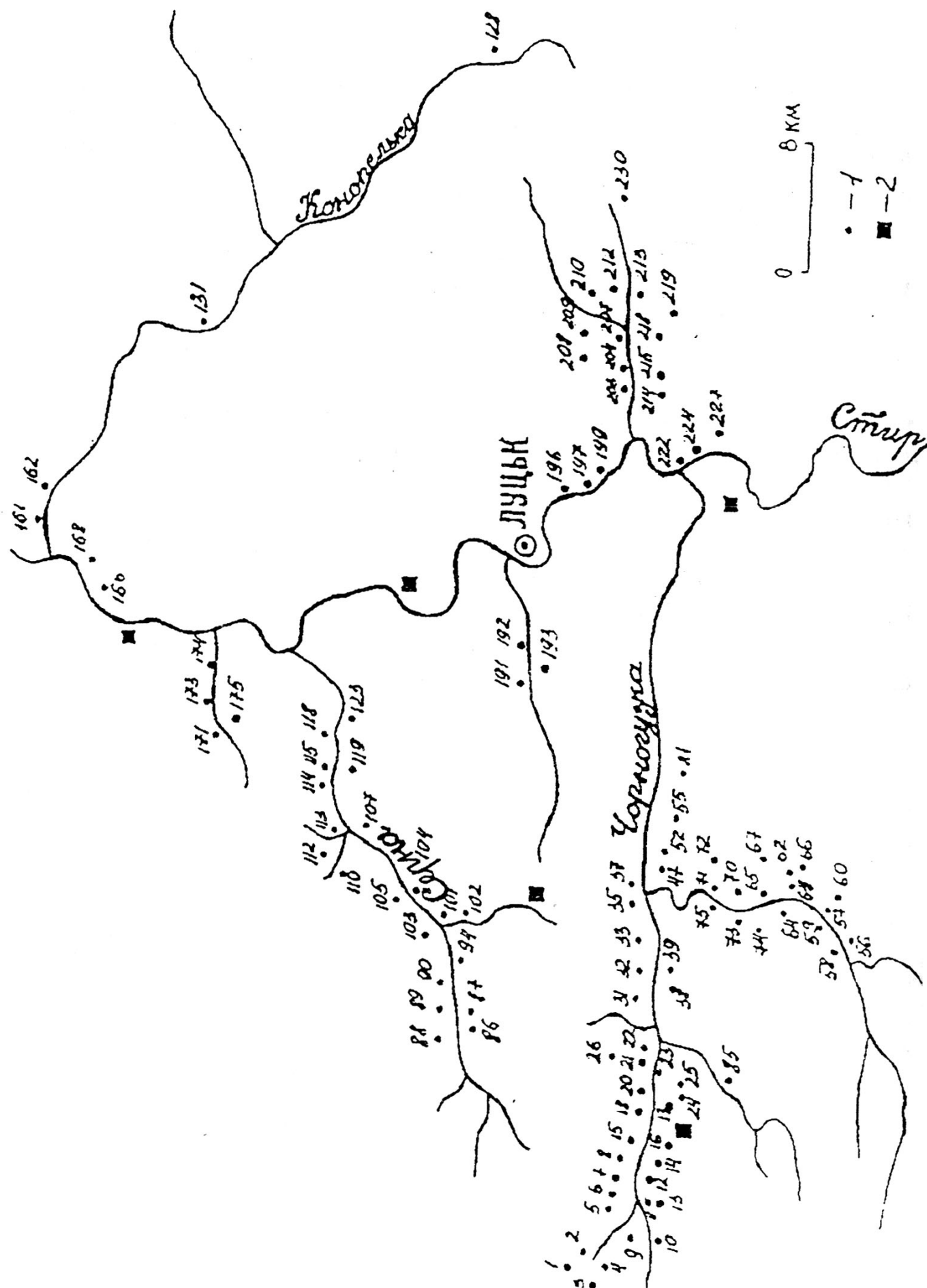


Рис.1. Селища Середнього Надстир'я X - XIV ст. .

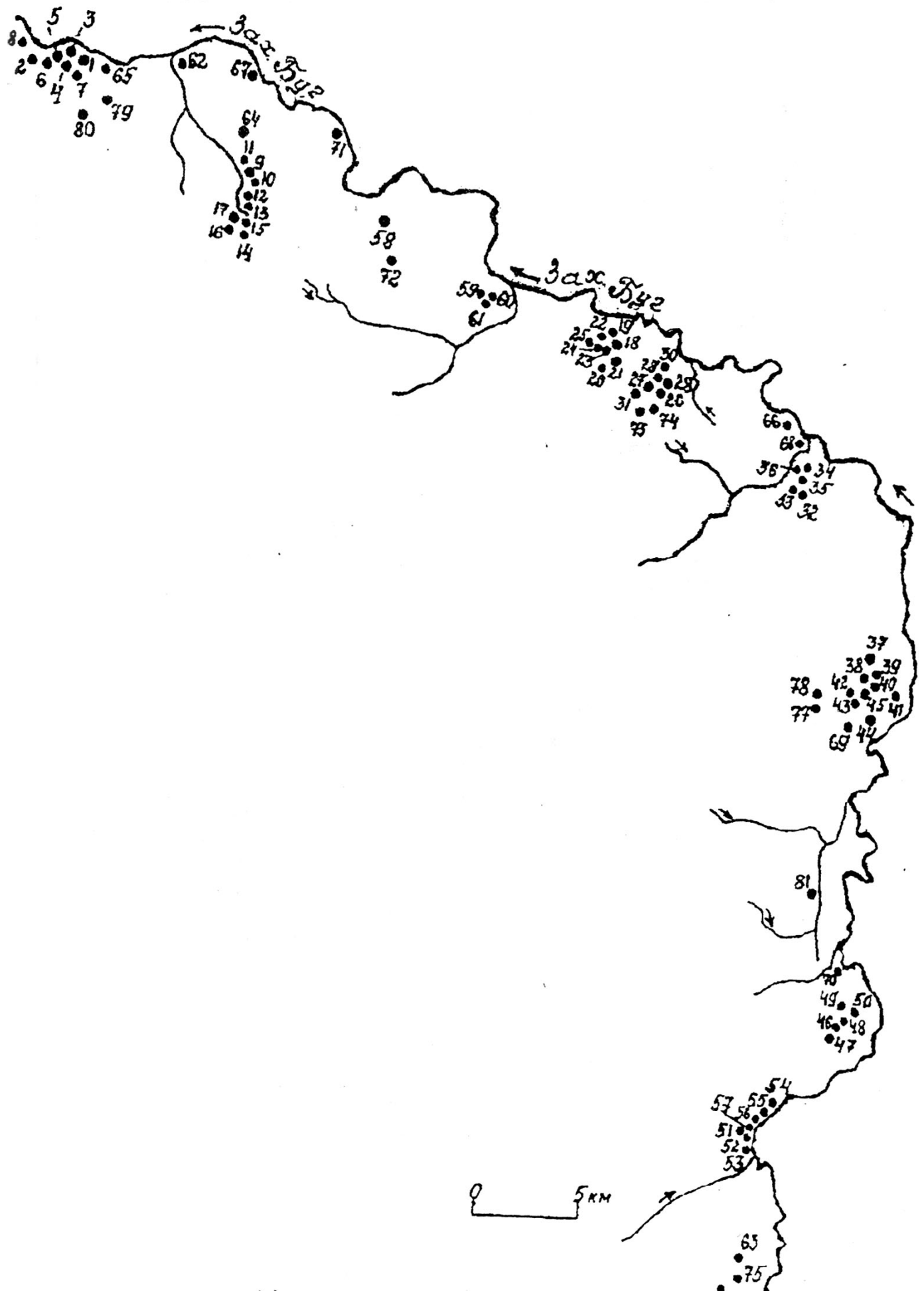


Рис.2. Селища Середнього Побужжя X - XIV ст.

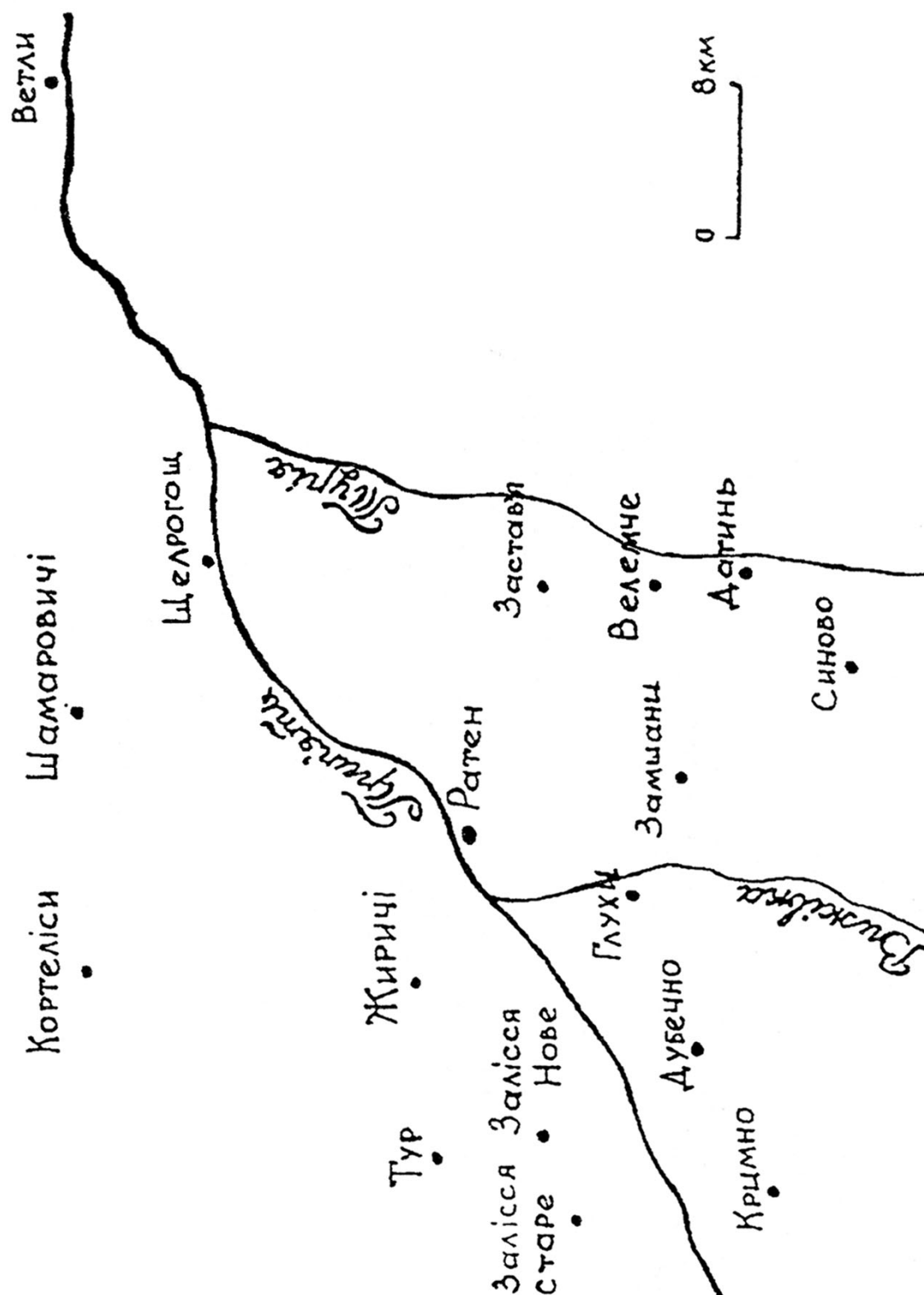


Рис.3. Села Ратенської округи початку XVI ст.